

EUGEN PAVEL, *Carte și tipar la Bălgrad (1567 – 1702)*,
Cluj-Napoca, Editura Clusium, 2001, 380 p. + XXI pl.

Alcătuirea unei adevărate monografii bălgrădene privind tipăriturile apărute în secolele al XVI-lea – al XVIII-lea este nu numai un act de cultură benefic pentru o anumită optică asupra literaturii noastre religioase vechi, dar și o realizare originală, întrucât, după știința noastră, nu există o carte similară privind Brașovul, Sibiuul, Clujul sau Oradea, principale centre de iradiere a tiparului din Evul Mediu românesc. De aceea, cartea lui Eugen Pavel e cu atât mai valoroasă, cu cât concentrează informația dintr-un singur centru tipografic, neeludând, însă, relațiile cu alte centre mai apropiate sau mai îndepărtate, împlinind, indirect, și o imagine a periplului unor personalități care s-au manifestat și la Bălgrad sau numai la Bălgrad. Este cazul multora dintre tipografiile de aici, printre care și acela al lui Coresi care, după debutul brașovean, se pare că activează, ca tipograf, și la Bălgrad (locul apariției *Cazaniei I* nu e notat, dar, după o argumentare strânsă, se conține că ar fi fost tipărită în capitala principatului Transilvaniei); de asemenea, sunt analizați Lorinț, popa Dobre, mesagerul Basarabilor, ieromonahul Silvestru, Ștefan din Ohrida, activ în tipografiile din Govora și Câmpulung, Martin Maior din Brașov cu *Biblia mică*, prezență dinamică, la Bălgrad, între 1647 și 1658, apoi Daniil, Iosif, Chiriac Moldoveanu și nu mai puțin celebrul Mihai Iștvanovici, supraintitulat „tipograful literat”. Venit din Ungrovlahia (Râmnic), unde ucenicise pe lângă Antim Ivireanu și apoi, la solicitarea lui Atanasie Anghel, se strămută la Bălgrad, acesta a tipărit, mai întâi, o carte de instruire a copiilor, *Bucoavna*, pentru a fi celebru cu *Chiriadromionul* din 1699. Dintre tipografiile autohtone (din Ardeal sau chiar din Bălgrad), amintim, în primul rând, pe Simion Ștefan, adnotat pe fila 192 a *Noului Testament*, alături de Gheorghe Rusu din Sibiel și de logofătul Dumitru, pe Ioan Zoba din Vinț sau pe traducătorul *Pâinii pruncilor*, Duma Ianăș. Deoarece tipograful acestei ultime lucrări a rămas necunoscut, s-a încercat atribuirea tipăririi lui Mihai Iștvanovici sau unui alt localnic, Nicolae.

Această perspectivă asupra activității tipografice are consecințe în planul aprofundării unor probleme privind cărțile noastre vechi, precum: examinarea atentă a tuturor elementelor ce țin de cartea tipărită (filigranul hârtiei, caracterele tipografice, ornamentele, stemele etc.), pentru localizarea unor texte rămase, în urma a numeroase discuții, încă în derută (e cazul *Cazaniei I* a lui Coresi), studierea tehnicii și artei tiparului, în care autorul lucrării de față se dovedește foarte informat, precum și a textelor complementare – prefețe, epiloguri –, de mare importanță pentru realitatea limbii epocii, ca și cercetarea comparativă a unor texte pentru evidențierea posterității tipăriturilor bălgrădene, încheind cu o examinare atentă a evoluției normelor literare, prin analiza particularităților lingvistice.

Meritorie ni se pare, în capitolul I, departajarea tipăriturilor ortodoxe de cele de inspirație protestantă, ca, de exemplu, *Catehismul calvinesc* (1648) sau *Biblia mică*, scrise cu litere latine, în ortografie maghiară, precum și *Scutul Catichizmuşului* (1656), cu caractere chirilice.

Cât privește textele complementare, cărora li se dedică un întreg capitol (al III-lea), pe lângă faptul că sunt reproduse în întregime într-o transcriere interpretativă, sunt comentate din punctul de vedere al conținutului, destul de stereotip, de altfel, ca organizare (*invocația* față de Dumnezeu, *dedicația* și *salutația*), dar și din punctul de vedere al disociațiilor relativ la filiația și paternitatea prefețelor și a epilogurilor analizate. Comentariul autorului este apropiat fiecărui text complementar, sesizându-se caracterul retoric specific epocii, elemente de stilistică funcțională – relevarea stilului didactic – etc. (vezi, în acest sens, aprecierile față de predosloviile *Noului Testament*). Observațiile asupra acestor texte se referă și la atmosfera, ca și la deschiderea științifică a capitalei princiare, unde nu este exclus să se fi cunoscut lucrări ale lui F. C. Baumeister, E. Goblot sau Francis Bacon (la care apare celebra comparație a cuvintelor cu banii, ce este reluată în Predoslovia a II-a a *Noului Testament*). Atența observație a predosloviilor scoate în evidență atât originalitatea unora, cât și prelucrarea, după diverse izvoare, a altora (de exemplu, prima predoslovie de la *Cărare pre scurt...* a lui Ioan Zoba din Vinț).

De o mare acribie filologică și un mare efort științific ni se pare capitolul al IV-lea, intitulat *Disociații filologice. Modele și izvoare. Posteritatea tipăriturilor de la Bălgrad*. Filologul clujean

face un tur de forță, punând în paralel texte, care denotă filiații între ele, cu altele care sunt divergente din acest punct de vedere. Este de apreciat siguranța cu care e condusă argumentarea pentru compararea *Apostolului* lui Coresi cu *Cazania I* a aceluiași, textul, în intimitatea lui, manifestând divergențe demonstrate. Cât privește *Evanghelia cu învățătură* (1641), primul text românesc localizat sigur la Bălgrad, și *Cazania a II-a* a lui Coresi, aici fidelitatea e maximă și nu mai necesita comparația. Oprindu-se asupra *Noului Testament*, autorul dovedește și multă prudență în a da crezare celor afirmate de ieromonahul Silvestru în predoslovie, și anume izvorul grecesc, argumentând că e posibil și unul slavon, precum și o versiune a lui Coresi. În ce privește sursa latină, autorul demontează precis aserțiunile Mariei Rădulescu și ale lui Gabriel Țepelea că la baza *Noului Testament* ar fi stat una singură, cea a lui Erasm de Rotterdam, cu glosele lui Mathias Flacius Illyricus (Francowitz) apărute la Basel, în 1570. Eugen Pavel prezintă și alte izvoare latine, relevate parțial și de cercetătorul clujean Alin Mihai Gherman, cu aserțiunile de rigoare, în final concedând pentru o ediție a *Bibliei* greco-latine, în care izvorul latin aparține lui Théodore de Bèze.

Un loc aparte în discursul argumentativ al lui E. Pavel îl ocupă valorizarea gloselor *Noului Testament*, care, după Domnia Sa, nu sunt simple explicitări semantice, ca într-un dicționar, ci, prin extinderea seriilor sinonimice, a informațiilor de ordin enciclopedic sau dogmatic, devin un aparat critic, în fond, cu variante de traducere, o primă încercare de punere în operă a metodei criticii de text.

Ultimul capitol al cărții, intitulat *Evoluția normelor literare în tipăriturile bălgrădene. Particularități lingvistice*, ia în considerare 12 cărți bălgrădene, unele neavând „tranzată” localitatea în care s-au tradus (*Cazania I* și *Molitvenicul* lui Coresi sau *Culegerea de rugăciuni* de la 1639 – 1640), autorul aproximând configurația variantei literare sud-vest ardelenă prin descrierea trăsăturilor fonetice, morfologice și lexicale specifice. Notarea și explicarea formelor este, în general, corectă, dar se pierde din vedere aspectul general al secolului al XVII-lea, și anume ceea ce remarcă cu bună știință Ion Gheție în *Baza dialectală a românei literare* (1975), că, în acest secol, se observă o apropiere a normei de grai, în fond o abandonare a normei supradialectale, inițiată de Coresi. De aici, uneori, prezentarea fenomenelor este ambiguă, iar comentariile lipsind, lasă loc la confuzii. De aceea sugerăm ca, la o nouă ediție a cărții, să se aibă în vedere mai multe aspecte.

La p. 269 se afirmă că „a protonic apare izolat în *macar* (NT [3]^r / 25), față de formele majoritare *măcară*”. Fenomenul trecerii lui *ă* protonic la *a* este specific nordului (nordul Ardealului și al Moldovei) și, prin urmare, forma *macar* ar putea fi o transcriere din consultarea vechilor versiuni românești ale *Noului Testament* (textele maramureșene consultate de Coresi și apoi perpetuate prin el și de ceilalți). La p. 271 se notează că „e medial nu a evoluat la *ă* în *Dumnezău* (NT 97^r / 1)”. Dar niciodată acest *e* medial nu s-a deschis la *ă*, neavând condiții de deschidere, iar fonetisme ca *Dumnăzău* / *Dumnădzău* n-au fost atestate. Explicarea corectă în cazul menținerii lui *e* din: *bucenați*, *cumeneacătură* etc. (p. 272) e că păstrează forma etimologică. La p. 273: forma *arbure* este etimologică, nu pentru că *u* e păstrat (latinescul *arborem*), ci pentru că este un fonetism evoluat normal de la un *o* neaccentuat (forma *arbure* apare și în *Psaltirea Hurmuzaki* și în texte din secolul al XVI-lea, dar și în cele din secolul următor). Explicația anticipării elementului palatal în cuvinte ca: *pâine*, *câine*, *mâine* și *mâini* este greșită, pentru că, de fapt, avem de-a face cu anticiparea desinenței de plural *i*, formă care apoi s-a extins și la singular; deci evoluția este: *câni* > *câini* > *câine* (N.B.: la p. 329 se vorbește de diftongarea lui *i* în aceleași condiții, ceea ce este cel puțin ciudat). Pe aceeași pagină se menționează că diftongul *ea* este în poziție moale în cuvintele: *adevereaște*, *beați*, când, în realitate, e vorba fie de un arhaism grafic, fie de o metafonie conservată, care nu a revenit la monofonț. La p. 277 nu se recunoaște consoana labiodentală palatalizată *f* evoluată la *h*, în compania iotului în cuvinte ca: *hi*, *hierbințeală*, *hiare* etc., apărută sporadic în secolul al XVII-lea în Transilvania (ea este caracteristică mai ales nordului). La p. 278 se afirmă greșit că *d + e, i* latin ar da africată *dz*. De fapt, este vorba de un *e* scurt latin accentuat care se diftonghează la *ie*, dezvoltând un iot, și abia acesta alterează consoana *d* la *dz*. La p. 284: substantivul *ușea* (< lat. *ustia*) nu e de declinarea a treia; de asemenea, formele *nor*, *sor* pentru *noră*, *soră* nu sunt particulare, cum afirmă autorul, ci forme etimologice din lat. *nurus* (declinarea a IV-a) și lat. *soror* (declinarea a III-a), care abia mai apoi s-au adaptat la sistemul morfologic al femininelor de declinarea I. La p. 285: *marmure* este chiar forma care circula în epocă, de asemenea, etimologică (< lat. *marmorē*). La p. 286 nu este

vorba de păstrare sau respingere a desinenței la substantivul feminin de la G.-D., ci de aglutinarea articolului la forma neflexionată sau cea flexionată a substantivelor (*legeei* și *casii*). Mai subliniem că forma invariabilă a articolului posesiv genitival *a* este specifică graiurilor nordice, de unde provin unele texte (p. 288); în encliză, e imposibilă păstrarea lui *i* protetic la pronumele personal și cel reflexiv (p. 288).

Considerarea morfemului *pre* pentru genul personal ca prepoziție ni se pare nu o scăpare, ci o falsă analiză (p. 289), ca și afirmația că particula *-și* apare numai la pronumele de întărire, când, de fapt, ea apare la aproape toate pronumele (demonstrative de identificare, personale, nehotărâte), dar și la adverbe. Genitivele pronumelor personale (*lui, ei, lor*) nu sunt urmașele lui *ille*, ci ale lui *illui, illaei*, respectiv *illorum* sau, pe scurt, ale lui *illus, illa, illi, illae* flexionate, din latina populară (p. 289). Pronumele relativ nu are formele variabile *carele, carea, carii*, ci acestea sunt forme articulate cu articol hotărât (p. 290). Ar trebui revăzută exprimarea de la p. 291, după care numeralul ordinal ar avea forme „terminate în *-lea*”. Acel *le, lu* sunt articole hotărâte, iar *-(u)* nu e „finala”, ci articolul hotărât, ca în forma *patrul*. La verbe, forma *să gioară* (p. 291) este etimologică, iar nu analogică, cum se afirmă; iar, la perfectul simplu, nu se indică formele sigmatice, pentru a fi departajate de celelalte încă viabile în secolele al XVI-lea și al XVII-lea. Mai-mult-ca-perfectul *au fost căzuți* e cunoscut ca formă perifrastică, iar nu analitică, așa cum se afirmă la p. 292; mai-mult-ca-perfectul condițional este greu de acceptat, dacă nu recunoaștem din nou forma perifrastică a lui (p. 294). Desigur, unele dintre aceste scăpări pot fi ușor remediate, iar comentariul lor ar trebui extins.

Convingerea autorului converge spre existența unei variante literare de contact sud-vest ardelen, aflată sub presiunea unei variante muntene și a alteia bănățean-hunedorene. De fapt, ideea a mai fost vehiculată cu privire la secolul al XVI-lea de către profesorul ieșean Gavril Istrate, cu o mică deplasare spre vest (Orăștie), acolo unde apare *Palia*.

O pagină de concluzii bine articulate și judicios generalizate, la care subscriem fără rezerve, mai cu seamă că ele au fost întrevăzute și de alți cercetători (Ion Gheție), încheie această lucrare de istorie și filologie a textelor bălgrădene și nu mai puțin un studiu lingvistic, realizat cu multă dăruire și aplecare filologică de către Eugen Pavel, adevărat pionier în elaborarea unor opere de o asemenea manieră și de o asemenea adâncime.

ELENA DRAGOȘ
Universitatea „Babeș-Bolyai”
Facultatea de Litere
Cluj-Napoca, str. Horea, 31

Notă

Sugestiile pe care ni le face doamna Elena Dragoș în finalul recenziei, altfel în multe privințe pertinentă, impun câteva precizări din partea noastră, cu toată poziția ingrată în care se poate situa astfel un autor recenzat. Ne miră din capul locului reproșul care ni se aduce privind ignorarea raportului dintre normă și grai, din moment ce tocmai oscilațiile pe care le-a cunoscut varianta literară locală, în confruntarea dintre tradiție și inovație, dintre norma ideală și cea uzuală, sunt urmărite din această perspectivă, fundamentată de Ion Gheție. Reluăm punctual unele dintre aspectele puse în discuție. Am susținut, așadar, motivat, că *e* aton medial nu a evoluat la *ă*, prin asimilare vocalică, forme ca *Dumnăzău / Dumnădzău* fiind atestate însă în *Psaltirea Voronețeană*, textele măhăcene, *Fragmentul Todorescu, Psaltirea de-năles* a lui Dosoftei și în *Biblia de la București*. A se vedea, în acest sens, și Gheție-Mareș, GD, p. 83-84; Gheție, BD, p. 103, iar, mai recent, *Istoria limbii române literare. Epoca veche (1532 – 1780)*, București, 1997 (abreviată, în continuare, ÎLRLEV), p. 89; 296. În ceea ce privește explicarea unor forme precum *câine, (poi)măine, mâini* (pl. lui *mână*), *pâine* prin apariția lui *i* epentetic ca urmare a anticipării elementului palatal din silaba următoare, am împărtășit

opinia vehiculată în studiile clasice de istorie a limbii române și, respectiv, a limbii române literare (A. Lambrior, în „Romania”, IX, 1881, p. 100; Gheție–Mareș, GD, p. 102; Gheție, BD, p. 111; ÎLRLEV, p. 96); cf. aici și motivația lui O. Densusianu (HLR, II, p. 16) referitoare la rezonanța în silaba precedentă a terminației *-i* a pluralului; în același context, am vorbit despre „diftongarea” lui *ă* (N.B.: între ghilimele) în consoanță cu opiniile menționate (vezi și Rosetti, ILR³, p. 363). Înregistrarea și explicarea unor fenomene lingvistice, prezente în tipăriturile de la Bălgrad, nu au fost însoțite, în general, de comentarii detaliate, întrucât acestea apar, *in extenso*, în lucrările de referință citate, studiul nostru având un caracter aplicat, și nu unul teoretic. Problemele de grafie pe care le presupune, de pildă, diftongul *-eă-* în poziție moale sunt cunoscute (ÎLRLEV, p. 98; 303), dar fenomenul nu este eludat dintre fonetismele posibile. Observația potrivit căreia „nu se recunoaște consoana labiodentală *f* evoluată la *h*, în compania iotului” este anulată de formularea noastră concisă: „Labiodentală *f* a evoluat la *h* în unele cazuri” (p. 277). În privința dubletelor de tipul *ușe – ușă*, am consemnat coexistența primei forme de declinare a III-a, caracteristică textelor sudice, cu forma de declinare I, cu *ș* dur, specifică textelor nordice, cărora nu etimonul le-a impus încadrarea în sistemul morfologic al limbii române (vezi și ÎLRLEV, p. 320). Situațiile de flexiune nominală descrise de noi la p. 286-287 surprind tendința de unificare a paradigmatelor substantivelor feminine prin modificarea grupului desinență + articol hotărât: *-eei > -ei, -ii, -iei > -ii, -ei* (ÎLRLEV, p. 325). Pronumele și adjectivele relativ-interogative articulate *carele, carile, carii, carea* sunt considerate variabile în raport cu forma invariabilă *care* (ÎLRLEV, p. 129; 331). Așa cum am afirmat (p. 292), mai-mult-ca-perfectul *au fost căzuți* este o formă perifrastică și, implicit, analitică, în opoziție cu forma sintetică (*căzuseră*). În fine, forma de conjunctiv prezent *să gioară* a verbului *a jura* nu este etimologică, ci analogică (vezi Pușcariu, LR, II, p. 261-262; Gheție, BD, p. 168; ÎLRLEV, p. 336), iar formelor verbale supracompușe de tipul condiționalului mai-mult-ca-perfect li se recunoaște regimul de sine stătător (ÎLRLEV, p. 341). Am analizat apoi prepoziția *p(r)e* cu valoarea de morfem al acuzativului-obiect direct, respectiv ca element introductiv al genului personal (Rosetti, ILR³, p. 599; L. Onu, în *Recueil d'études romanes*, p. 187-209; ÎLRLEV, p. 151). În același loc (p. 289), pornind de la forme precum *eiși, loruș* etc., am afirmat textual că „derivatele cu *-și* au aceeași funcție ca formele primare sau ca pronumele de întărire” și nicidecum că „particula *-și* apare numai la pronumele de întărire”. Fără a epuiza paleta observațiilor ce comportă amendamente, vom mai spune doar că ideea existenței în secolul al XVII-lea a unei variante literare de contact sud-vest-ardelenești, aflată sub presiunea variantei bănățeano-hunedorene și a celei muntene, nu poate fi pusă în legătură cu teoria prolixă a lui G. Istrate privind localizarea textelor vechi în sudul Transilvaniei, între Brașov și Orăștie, cu prelungiri spre Banat – Crișana.

EUGEN PAVEL

Institutul de Lingvistică și Istorie Literară

„Sextil Pușcariu”

Cluj-Napoca, str. E. Racoviță, 21

DANA BUCERZAN, *Ion Vinea. O abordare semantic-textuală a creației poetice*. Postfață de Carmen Vlad, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 2001, 279 p.

Deși valoarea liricii lui Ion Vinea a fost de timpuriu recunoscută, stilul său poetic a fost foarte puțin studiat, rămânând aproape ignorat de către lingviști. Explicația ar fi poate nu doar destinul nefericit al scriitorului în perioada postbelică, ci și dificultatea de a surprinde multitudinea fațetelor pe care o prezintă creația lui, de natură să descurajeze o astfel de tentativă, iar cel dintâi merit al lucrării este tocmai obiectul cercetării – poezia acestui mare nedreptățit.